

DANUTĖ VALENTUKEVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

ORCID id: orcid.org/0000-0001-7497-7365

Mokslinių tyrimų kryptys: dialektologija, geolingvistika.

DOI: doi.org/10.35321/all88-07

PRIEBALSIŲ KIETINIMO DINAMIKA MARCINKONIŲ APYLINKĖSE

The Dynamics of Depalatalization
in Marcinkonys Environs

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjama pietų aukštaičių būdingoji fonetinė ypatybė – priebalsių kietinimas. Tyrimo tikslas – aptarti pietų aukštaičių priebalsių kietinimo polinkius Marcinkonių apylinkėse stebimuoju laiku. Nagrinėjant trijų amžiaus kartų priebalsių kietinimo situaciją, remiamasi geolingvistine perspektyva, kuri siejama su dinamiškos erdvės samprata.

Straipsnyje pateikiama priebalsių kietinimo analizė, paremta dviem tarminės medžiagos sluoksniais: Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve saugomais XX a. 7-ojo dešimtmečio garso įrašais ir rankraštiniais tekstais, straipsnio autorės įrašyta trijų kartų garsine medžiaga iš Marcinkonių apylinkių. Tyrime apibūdinama, kokia minkštųjų ir kietųjų priebalsių koreliacija (arba jos nebuvimas) vyrauja trijų kartų kalboje; aiškinamos priežastys, lemiančios šio reiškinio dinamiką.

Nustatyta, kad XXI a. pradžioje Marcinkonių apylinkių tarminis plotas yra pakitęs. Gauti rezultatai rodo gana nuoseklų ir palaipsnį priebalsių kietinimo silpnėjimą.

ESMINIAI ŽODŽIAI: pietų aukštaičių patarmė, priebalsių kietinimas, tarminis požymis, stebimasis laikas.

ANNOTATION

The article analyzes depalatalization as a distinguishing phonetic feature of Southern Aukštaitian. The aim of the research is to discuss the tendencies of depalatalization, which can be observed in the subdialect of Southern Aukštaitian in the environs of Marcinkonys

by taking an apparent-time approach. The study addressing the situation of depalatalization is based on the geolinguistic perspective, which is linked with the concept of dynamic space.

The article presents the analysis of depalatalization on the basis of two layers of dialectal data: the sound recordings and manuscript texts from the 1960s kept at the Dialect Archive of the Institute of the Lithuanian Language and the sound recordings of three generations made by the author of the article in the environs of Marcinkonys. The study describes what correlation of palatalized and non-palatalized consonants (or its absence) prevails in the language of three generations; the reasons determining the dynamics of this phenomenon are explained.

It was established that at the start of the 21st century, the dialectal area of the environs of Marcinkonys demonstrates certain changes. The findings reveal a rather consistent and gradual weakening of depalatalization.

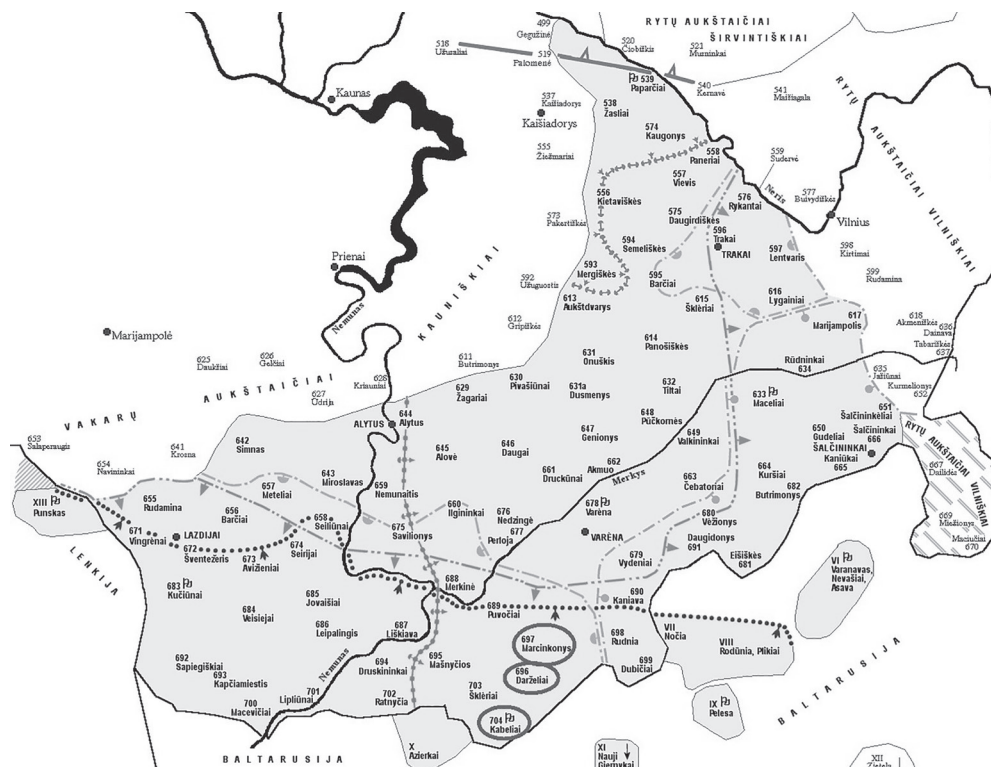
KEYWORDS: Southern Aukštaitian subdialect, depalatalization, dialectal feature, apparent time.

ĮVADAS

Pietų aukštaičių patarmėje plačiai paplitęs priebalsių kietinimas – minkštųjų priebalsių virtimas kietaisiais – kalbininkus domina jau seniai. XX a. septintajame dešimtmetyje naujosios lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos autoriai Aleksas Girdenis ir Zigmas Zinkevičius pietų aukštaičių patarmės smulkiau neskirstė, bet pripažino tarminio ploto nevienalytiškumą pagal dzūkavimo ir priebalsių kietinimo izofones (Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147)¹.

Intensyviausio priebalsių kietinimo zona laikoma pietinė pietų aukštaičių dalis į pietus nuo Rudaminės–Seirijų–Merkinės–Marcinkonių linijos (žr. 1 pav.). Tradicinės dialektologijos darbuose teigiama, kad šiame plote kietinamas priebalsis [lʲ], [sʲ], o priebalsiai [r], [ɫ], [z], [ʈ], [ɖ], [ʈ], [ɖ] neturi minkštųjų koreliatų (Zinkevičius 1966: 158–170; LKT 381, 384–385; LKA II 101–105, žemėl. Nr. 85–87; plg. Leskauskaitė 2006: 35–36; 2009: 34–36).

¹ Šią klasifikaciją, paremtą tik fonetiniais (daugiausia vokalizmo ir kirčiavimo) tarmių skirtumais ir bendrumais, kritiškai vertino Antanas Salys. Jo teigimu, „trūkumu laikytinas ir *l* kietinimo izofonos nežymėjimas klasifikaciniame tarmių žemėlapyje“ (Salys 1992: 296). A. Salys priebalsių kietinimo vakarų dzūkų tarmėje plačiai nenagrinėjo, tik pažymėjo, kad „kietinančios dzūkų šnektos“ šiaurėje ribojasi su kapsais (Salys 1992: 132).

1 PAV. Dėsningesnis balsių *i, y (i)* suužpakalėjimas po kietinamų priebalsių *r, š, ž, č, dž* (vidurio vakarinėje dalyje ir po *c, dz* (plg. LKA II, žemėl. Nr. 41) pažymėtas taškine linija². Žemėlapis iš LKTCh

Mokslinėje literatūroje priebalsių kietinimas aprašytas daugiausia tradicinės dialektologijos metodais, nurodant šio reiškinių kilmę, paplitimo plotą, kietųjų priebalsių inventorių, kokiose pozicijose – prieš priešakinės ar užpakalinės eilės balsius – priebalsiai kietinami, kaip pakinta po jų einantys balsiai (Buch 1966: 33–36; Zinkevičius 1966: 158–170; 2006: 142–146; LKT 1970: 38; Urbanavičiūtė 1970: 75–86; 1970a: 61–65; 1971: 55–70; 1974: 73–80; 1978: 69–77; LKTCh 2004: 80; Zinkevičius 2006: 142–144 ir kt.)³. Toks statusas ir beveik nekintamas šio reiškinių aprašymas tradicinėje dialektologijoje vyraavo iki XX a. pabaigos, o kai kuriais atvejais ir ilgiau.

² Žemėlapyje pažymėtos vokalizmo izofonės tiriamajam plotui yra neaktualios, todėl neaptariamoms.

³ Minėtini ir eksperimentinės fonetikos tyrimų rezultatai. Pietų aukštaičių kietųjų priebalsių artikuliaciją pagal palatogramas tyrė Elzbieta Mikalauskaitė (1975), akustines ypatybes – Rytis Ambrazevičius, Asta Leskauskaitė (2014).

Platesnės tyrimų galimybės dialektologams atsivėrė įsitvirtinus geolingvistikos kryptčiai Lietuvoje, kai į patarmę pradėta žvelgti ne kaip į lokalią ir uždarą fonologinę sistemą, apribotą įvairiausio pobūdžio izoglosių, bet kaip į tam tikrą kontinuumą, nuolat veikiamą įvairių konvergencijos ir divergencijos reiškinių (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014: 39; Mikulėnienė 2018: 12; plg. Kalėdienė 2011). Be to, geolingvistinė perspektyva suteikia galimybę stebėti ne vienos, bet kelių kartų informantų kalbos variantiškumą ir kaitą stebimuoju laiku⁴ – *čia* ir *dabar*. Taigi būdami sinchroniniai, tokio pobūdžio tyrimai įgyja ir diachroninę perspektyvą.

Vis dėlto ir naujausiuose XXI a. pradžios dialektologų darbuose apie priebalsių kietinimo dinamiškumą pateikiama fragmentiškų duomenų, t. y. akcentuojamas nesistemiškas priebalsių kietinimas ir šio reiškinio silpnėjimas (Garšva 2005: 236–237, 247–248, 251–252, 263–265; Leskauskaitė 2006: 35–36; 2016: 52–55; 2020: 28–29; 2021: 55–56; Tuomienė 2010: 227, 231; Mikulėnienė et al. 2019: 150, 154; plg. Mikulėnienė 2016: 340–346; Leskauskaitė 2016: 52–55; 2018a: 23–24; 2021: 55–57).

Taigi šio straipsnio **tikslas** – aptarti pietų aukštaičių priebalsių kietinimo polinkius Marcinkonių apylinkėse stebimuoju laiku. Siekiant tikslo, keliami **uždaviniai**: 1) apibūdinti, kokia minkštųjų ir kietųjų priebalsių koreliacija (arba jos nebuvimas) vyrauja trijų kartų kalboje; 2) paaiškinti priežastis, lemiančias priebalsių kietinimo dinamiką.

Tyrimui pasirinktas nehomogeniškas pietų aukštaičių plotas, t. y. Marcinkonių (697), Darželių (696), Kabėlių (704) *Lietuvių kalbos atlaso* (toliau – LKA) punktai⁵, kurie tradicinėje dialektologijoje skiriami Marcinkonių ir Kabėlių šnektoms (Leskauskaitė 2009: 29–30). Nagrinėjant trijų amžiaus kartų priebalsių kietinimo situaciją, remiamasi geolingvistine perspektyva, kuri pirmiausia siejama su dinamiškos erdvės samprata. Dinamiškumo nuostata lemia ir kultūrinių, ir socialinių veiksnių įtraukimą į tarmėtyros tyrimus (Aliūkaitė 2013: 5).

⁴ 1966 m. Williamas Labovas panaudojo akivaizdžius laiko skirtumus Niujorko garsų pokyčiams tirti ir įtvirtino stebimojo laiko metodą kaip pagrindinę variantiškumo tyrimų priemonę. Sekant W. Labovo kalbos varijavimo ir kaitos teorija, skirtingo amžiaus informantų kalbos skirtumai atskleidžia stebimuoju laiku (angl. *apparent time*) vykstančius kalbos pokyčius: vyresnių informantų kalba žymi buvusį, jaunesnių – dabartinį kalbos kaitos etapą. Daugiau apie stebimąjį laiką žr. Labov 1972; Bailey, Wickle, Tillery, Sand 1991: 241–244; Inoue 2008: 45–64; 2010: 45–64; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014: 36; Kalėdienė 2015: 213–215).

⁵ *Lietuvių kalbos atlaso* punktu laikoma konkreti gyvenamoji vietovė ir jam geografiniu ir kalbiniu požimiui artimiausios gyvenvietės, nutolusios 10–12 km atstumu (Mikulėnienė, Čepaitienė 2021: 85–94). Šiame straipsnyje nagrinėjamam Marcinkonių punktui priskiriami Zervėnų ir Mánčiagirės kaimai; Darželių punkto periferijai – Kapiniškiai, Mārgionys, Grybauliā; Kabėlių punktui – Aššninkai, Musteikā, Daržinėls.

Aptariant Marcinkonių apylinkių tarminį plotą, svarbu pažymėti, kad tiriamuosiuose punktuose išlaikytos svarbiausios pietų aukštaičių fonetinės ypatybės: nosinių balsių [ɑ:], [æ:] siaurinimas, dvigarsių [ɐm], [ɑ'm] [ɐn], [ɑ'n], [ɛm], [æ'm], [ɛn], [æ'm] išlaikymas, dzūkavimas, priebalsių kietinimas ir kt. (žr. LKTCh 76–85; Zinkevičius 2006: 137–149; Leskauskaitė 2006: 29–40).

Smulkiau diferencijuoti Marcinkonių apylinkių plotą galima remiantis dviem tarminiais požymiais: balsių [e:], [o:] ir [ɛ:], [ɔ:] tarimu ir priebalsių [sʰ], [s], [zʰ], [z] ir [ʃʰ], [s], [zʰ], [z] mišimu. Uždaresni ir įtemptesni [e:], [o:] dažniausiai tariaimi Darželių (696) ir Marcinkonių (697) punktuose, o Kabėliuose (704) – atviresni [ɛ:], [ɔ:], artimesni pietvakariniam pietų aukštaičių plotui (plg. Markevičienė 1999: 27–28; 2010: 51; Leskauskaitė 2004: 56–57; 2009: 30–31). Priebalsių [sʰ], [s], [zʰ], [z] ir [ʃʰ], [s], [zʰ], [z] mišinys yra būdingas Kabėlių (704) punktui (Zinkevičius 1966: 147–148; LKTCh 38; Leskauskaitė 2009: 30; Markevičienė 2010: 49–50; Valentukevičienė 2019: 5–6)⁶.

Tiriamąją medžiagą sudaro:

1) Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve (toliau – GCTA) saugoma XX a. 6–7 dešimtmečio tarminė medžiaga: garso įrašai iš Marcinkonių (697) ir Kabėlių (704) (CD 17 PA 7, įrašas 08201704; CD 21 PA 9, įrašas 38201697, įrašų trukmė – 31 min. 2 s.), rankraštinė medžiaga iš Marcinkonių (697, GCTA R, sąs. reg. Nr. 839), Darželių (696, GCTA R, sąs. reg. Nr. 821) ir Kabėlių (704, GCTA R, sąs. reg. Nr. 840) punktų⁷;

2) 2019–2022 m. iš tiriamųjų punktų straipsnio autorės įrašyta 28 val. 16 min. trukmės garsinė 28 informantų medžiaga pusiau struktūruotu interviu metodu: 13 – vyriausiosios, 5 – vidurinės ir 10 – jaunesniosios kartos⁸.

Beveik visi vyriausiosios kartos tyrimo dalyviai atitinka NORM kriterijų: yra įgiję pradinį arba vidurinį⁹ išsilavinimą, gyvenantys sėsliai ir neturintys galimybių dažnai keisti gyvenamąją aplinką. Daugelis iš jų dirbo žemės ūkyje, miškininkystėje arba paslaugų srityje, kurioje nereikalinga aktyvi komunikacija.

Vidurinės kartos atstovai, išskyrus vieną aukštąjį išsilavinimą turintį informantą, yra įgiję pagrindinį arba vidurinį išsilavinimą, yra mobilūs, dirbantys

⁶ Šis reiškinys pasitaikydavęs ir Marcinkonyse iš Aššninkų ir Kabėlių atsikėlusių gyventojų kalboje (Leskauskaitė 2009: 30). Priebalsių mišimo užfiksuota ir Šklėrių (703) punkte.

XX a. 6–7 dešimtmečio garso įrašų iš Marcinkonių (697) ir Kabėlių (704) punktų yra nedaug. Jų trukmė – nuo 2 min. iki 10 min.

⁷ XX a. 6–7 dešimtmečio garso įrašų iš Marcinkonių (697) ir Kabėlių (704) punktų yra nedaug. Jų trukmė – nuo 2 min. iki 10 min.

⁸ Kiekybinės sociolingvistikos tyrimuose yra idealu, kai imtis artėja prie 30 informantų (Milroy, Gordon 2003: 164).

⁹ Vidurinį išsilavinimą informantai įgijo jau būdami suaugę vakarinėje mokykloje.

paslaugų srityje. Tyrime dalyvavęs jaunimas – gimnazijų mokiniai ir studentai bei keli darbininkai yra pati mobiliusia grupė, savo kultūrinius, socialinius ir ekonominius poreikius tenkinantys už patarmės ribų.

1 LENTELĖ. Garso įrašų trukmė (28 val. 16 min.)

Nr.	Informanto kodas	Gimimo metai	Išsilavinimas	Garso įrašo trukmė
1.	697Mrc3M	1938	Pradinis	1 val. 31 min.
2.	697Mrc3-1M	1940	Pradinis	1 val. 21 min.
3.	697Mrc3-2M	1942	Vidurinis	1 val. 16 min.
4.	697Mrc3-3M	1937	Pradinis	34 min.
5.	696Drž3M	1936	Pradinis	1 val. 36 min.
6.	696Drž3-1M	1938	Pradinis	1 val. 1 min.
7.	696Drž3-2M	1938	Pradinis	1 val.
8.	696Drž3-3M	1942	Vidurinis	1 val. 1 min.
9.	696Drž3V	1942	Pagrindinis	
10.	696Drž3-1V	1938	Pradinis	1 val. 2 min.
11.	704Kb3M	1937	Pradinis	1 val. 32 min.
12.	704Kb3V	1942	Pradinis	
13.	704Kb3-1M	1966	Vidurinis	36 min.
14.	697Mrc2M	1975	Vidurinis	1 val. 19 min.
15.	697Mrc2-1M	1978	Pagrindinis	1 val. 10 min.
16.	697Mrc2-2M	1973	Vidurinis	1 val. 20 min.
17.	704Kb2-1V	1973	Aukštasis	36 min.
18.	704Kb2V	1972	Vidurinis	1 val. 19 min.
19.	697Mrc1M	2004	Vidurinis	
20.	697Mrc1-1M	2002	Vidurinis	1 val. 39 min.
21.	697Mrc1-2M	2004	Pagrindinis	1 val.
22.	697Mrc1V	2003	Vidurinis	1 val.
23.	696Drž1M	2002	Vidurinis	1 val. 5 min.
24.	704Kb1M	2003	Vidurinis	1 val. 3 min.
25.	704Kb1-2M	2004	Pagrindinis	1 val.
26.	704Kb1V	1995	Spec. vidurinis	40 min.
27.	704Kb1-1V	2004	Pagrindinis	1 val.
28.	704Kb1-2V	2002	Spec. vidurinis	1 val. 29 min.

Informantai koduoti pagal LKA punkto numerį ir pavadinimo santrumpas, informanto amžių (1 žymima jaunesnioji karta nuo 18 iki 30 m., 2 – vidurinė karta nuo 31 iki 50 m., 3 – vyriausioji karta) ir lytį (M – moteris, V – vyras). Pavyzdžiui, jaunesniosios kartos informantas iš Marcinkonių punkto žymimas 697Mrc1V. Jei yra daugiau to paties amžiaus grupės informantų, rašomas papildomas numeris po trumpojo brūkšnelio, pvz., 697Mrc1V-1 (žr. 1 lentelę).

Siekiant išsiaiškinti trijų kartų priebalsių kietinimo polinkius, iš kiekvieno informanto garso įrašų pasirinkta 30 min. spontaninės kalbos atkarpa ir nuosekliai išrašyti atvejai su (ne)kietinamais priebalsiais, rezultatai vizualizuoti. Straipsnyje rankraštinių tekstų pavyzdžiai pateikiami autentiška rašyba, XXI a. medžiaga – Tarptautine fonetine abėcėle (TFA) (žr. Bakšienė 2018: 10–20; 2022: 165–183). Tyrime naudotasi aprašomuoju, empirinės medžiagos stebėjimo ir analizės metodais.

1. MARCINKONIŲ APYLINKIŲ SOCIOLINGVISTINIAI BRUOŽAI

Tiriamąjį plotą Marcinkonių (697), Darželių (696), Kabėlių (704) punktai yra Lietuvos pietinėje dalyje, besiribojančioje su Baltarusija. 1920–1939 m. Marcinkonių apylinkės priklausė Lėnkijos valdomam Vilniaus kraštui, o 1939–1940 m. – Baltarusijai.

XX a. Marcinkonių apylinkėse be dominuojančių lietuvių, dar gyveno rusai (daugiausiai Marcinkonysė), lenkai, baltarusiai, ukrainiečiai¹⁰. Be lietuvių kalbos, iki XX a. pabaigos viešojoje erdvėje buvo vartojamos dar ir lenkų, rusų kalbos, todėl dėl kalbų sąveikos didėjo ir fonetinė interferencija (plg. Grumadienė 1988: 138).

XX a. antrojoje pusėje įsigalint lietuvių bendrinei kalbai viešajame gyvenime, pietų aukštaičių, kaip ir kitų lietuvių kalbos tarmių, prestižas¹¹ menko ir buvo menkinamas, nes pagrindinis dėmesys nukrypo į bendrinę kalbą

¹⁰ Dauguma iš Rusijos į Marcinkonis atsikėlusių vyriausiosios kartos asmenų lietuviškai kalbėti taip ir neišmoko. Lenkai ir baltarusiai, sukūrę šeimas su lietuviais, namuose bendravo lietuviškai (plg. Rutkovska 2016: 2–3). Slavakalbių šeimų vaikai lankė lietuviškas mokyklas ir sėkmingai prisitaikė prie dominuojančios kalbinės aplinkos.

¹¹ Prestižinę kalbą vartoja išskirtinę socialinę galią turintys gyventojai (Milroy 2001: 549). Prestižas gali būti atvirasis, kai deklaruojamos teigiamos kalbos nuostatos ir kalbinis elgesys (plg. Holmes 2001: 345). Paslėptą prestižą sąvoka apima teigiamą viešai nepripažintų kalbinių kodų vertinimą ir atvirai (ypač svetimiems) nedeklaruojamas teigiamas nuostatas (plg. Trudgill 1979: 9; Kalėdienė 2013: 137; Holmes 2001: 345; Ramonienė 2006: 145).

(Leskauskaitė 2018: 36). Ryškiausios pietų aukštaičių patarmės ypatybės – dzūkavimas ir priebalsių kietinimas – tapo neprestižinėmis. Marcinkonių apylinkių gyventojai, kaip ir kiti pietų aukštaičiai, kalbėdami su nepažįstamaisiais šių ypatybių vengia (plg. Mikalauskaitė 1975: 94; Leskauskaitė 2009: 38)¹².

Patarmės prestižo silpnėjimui turėjo įtakos ir sunykusi infrastruktūra, pasikeitusios demografinės, socioekonominės, kultūrinės sąlygos, kurios lėmė silpnus gyventojų socialinius ryšius ir mobilumą ne tik tarminio ploto viduje, bet ir už jo ribų¹³. Smarkiai suintensyvėjęs gyventojų mobilumas yra vienas iš pagrindinių veiksnių, lemiančių dažnesnį bendrinės kalbos vartojimą tiek individų, tiek kalbinėse bendruomenėse (plg.: Chambers 2002: 117; Meiliūnaitė, Mikulėnienė 2014: 126; Monka 2015: 98; Čepaitienė 2016: 154).

Apibendrinus sociolingvistinius duomenis, galima teigti, kad Marcinkonių apylinkių patarmės izoliacijos lygis yra žemas – vyrauja atvirieji socialiniai tinklai, kuriuose asmenys jungiami silpnais tinklų ryšiais ir yra atviri inovacijoms ir kalbinei kaitai (plg. Kalėdienė 2013: 148).

2. PRIEBALSIŲ KIETINIMO SITUACIJA MARCINKONIŲ APYLINKĖSE XX A. ANTROJOJE PUSĖJE

Platesnę XX a. septintojo dešimtmečio tarminę situaciją atskleidžia Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomi negausūs garso įrašai ir rankraštiniai tekstai. Tarminės medžiagos analizė rodo, kad tiriamajame plote buvo kietai tariaami [l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʦ], [ʦ̥], [dʒ], [dʒ̥], [p], [b], [m], [v] priebalsiai (žr. 2 lentelę).

Iš rankraštnių tekstų matyti, kad tarminės medžiagos rinkėjai fiksavo ir pakitusius priešakinės eilės balsius, einančius po kietųjų priebalsių. Į priešakinių [ɪ] tipo balsių užpakalėjimą po kietųjų [r], [ʃ], [z], [ʦ], [ʦ̥], [dʒ] dėmesį atkreipė ir juos specialiais rašmenimis Daržėlių (696) ir Kabėlių (704) punktų transkribuotuose tekstuose žymėjo Žaneta Urbanavičiūtė-Markevičienė (šąs.

¹² Pietų aukštaičių patarmė vyriausiosios ir vidurinės kartos informantai vertina kaip gražią, tinkamą kalbėti tik artimoje aplinkoje, bet viešojoje erdvėje ji, kaip komunikacijos priemonė, yra nereikalinga: „O kas dabar dzūkiškai kalba kaimuose? Aštuoniasdešimtmetės. O jei ir likis kur kokis jaunesnis, tai jis nuvažiavis kur Vylniun ar miestan irgi tuoj dzūkų kalbu nepasigirs. Ir ji nereikalinga“ (Mrc697Mrc3–2M). Jaunesnioji karta laikosi nuostatos, kad tarmė yra įdomi, vertinga, saugotina, bet dėl nutrūkusios tarmės perdavimo tradicijos jos jau reikia mokytis.

¹³ Marcinkonių seniūnija laikoma ilgalaikės depopuliacijos zona su sunykusia infrastruktūra. Visoje seniūnijoje neliko bendrojo ugdymo mokyklų, sveikatos priežiūros ir kt. įstaigų, darbo vietų.

reg. Nr. 821; sąs. reg. Nr. 840). Kiti faktų užrašinėtojai pateikė tik pavienių pavyzdžių (Leskauskaitė 2009: 35).

2 LENTELĖ. Kietųjų priebalsių inventorių rankraštiniuose tekstuose¹⁴

Kietasis priebalsis	Priebalsių kietinimas prieš priešakinės eilės balsius	Priebalsių kietinimas prieš užpakalinės eilės balsius
l	lā-das, iškélė, sáulys	
r	racì, rékc, sùtryna	sugrùvo, karúominė, neturù
s	sanà, sémė	
š	gruša, nāšė, šyľtas	šuōmet
ž	daržāľuosa, žydzì, àtvežė	žú-ro
c	klūpscai, vaikáicais, scyľklas	slaňksco, marcū, akėcu,
č	tuščàs, nebāščyľkas	váikščoja, laĩkraščuosa
dz	padzáuna	mādzdo, sodzùs, dzidzùlei
dž	pradžà	izdžú-vi, bráidžojo, balandžo
p	pľaũpė, sopėc	
b	duobėta, taisí-bė	
m	mėšlo, ménasin, zāmės	
v	dāvė, vėľ, vėtra	

Kaip matyti iš lentelės, Marcinkonių apylinkių konsonantizmo sistema nepasižymi kietųjų ir minkštųjų priebalsių darnia koreliacija, nes priebalsiai [r], [s], [z], [ʈ], [ɖ], [ʈ], [ɖ], iš jos iškrenta, t. y. jie visada tariami kietai (plg. Urbanavičiūtė 1970: 61). Kietai tariami ne tik minėti priebalsiai, bet ir [l], [s], sporadiškai (tik kai kuriuose žodžiuose) – ir [p], [b], [m], [v].

XX a. antrosios pusės GCTA rankraštinėje medžiagoje ir garso įrašuose pateikiama ir minkštųjų [ʒ], [ʃ], [ʝ], [rʲ] priebalsių vartojimo atvejų, pvz.: *vežimo*, *nūnėšė*, *inciprāšė*, *pāčco* (Mrc), *ažærì* (Drž), *reĩke* (Kb), kurie jau rodė prasidėjusius tarminius pokyčius.

¹⁴ Rankraštiniai tekstai rašyti supaprastinta apibendrinta transkripcija, pateikiant svarbiausias ypatybes. Tačiau dalis fonemų variantų, ypač subtilesnių, tekstuose nepažymėti, neatspindimi ir tiriamųjų punktų fonetinių ypatybių svyravimai. Dėl šios priežasties straipsnyje tarminė medžiaga neperrašoma TFA. Apie apibendrintą supaprastintą transkripciją daugiau žr. Bacevičiūtė 2010: 5–14.

3. INFORMANTŲ KIETŲJŲ PRIEBALSIŲ INVENTORIUS XXI A. PRADŽIOJE

Renkant tarminę medžiagą *Lietuvių kalbos atlasui*, nebuvo tiriami skirtingo amžiaus informantų priebalsių kietinimo skirtumai. Šiame tyrime dalyvavusių 28 informantų garso įrašai parodė, kad priebalsių kietinimas būdingas tik 22 informantams, o 6 jaunuolių kalboje toks reiškinys visiškai nefiksuotas. Informantai skyrėsi ir kietųjų priebalsių individualiu inventoriumi: vyriausiosios kartos informantų kalboje fiksuojama nuo 5 iki 12, vidurinės – nuo 1 iki 6, jaunimo – nuo 0 iki 6 priebalsių (žr. 3 lentelę).

Kaip matyti iš 3 lentelės, didžiausias priebalsių inventorių būdingas vyriausiajai kartai, bet ir jos kalboje priebalsių kietinimas nėra sistemingas, plg.: [zer¹v¹i:¹n¹ɪ¹k¹ɪs] ~ zervyniškis ir [z¹er¹v¹i:¹no:s] ~ Zervynos (697Mrc3-1M), [atva¹z¹a¹v¹i:] ~ atvažiavę ir [nʊvʌz¹æ²ʊvʊ:] ~ nuvažiavau (697Mrc3-3M), [p¹pə:des] ~ pėdsakas ir [p¹e²der] ~ pėdsakai (704Kb3V) ir t. t.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad vienas iš svarbesnių veiksnių, lemiančių tarmės ir tam tikrų kalbinių ypatybių vartojimą, yra ne tik kalbinė aplinka, bet ir tarmės perdavimo ryšys. Fumio Inoue (2008: 477) teigia, kad vaikų kalbos mokėjimui didelę įtaką daro motinos kalba. Tyrimo medžiaga rodo, kad vienos šeimos trijų kartų informantai nesistemiškai gali vartoti tuos pačius kietuosius priebalsius, pvz.: 704Kb3M, 704Kb2V, 704Kb1V, 704Kb1-1V nesistemiškai taria [l], [r], [s], [z], [tɕ], [dʒ] priebalsius kaip ir vyriausiosios kartos 704Kb3M informantė. Todėl natūralu, kad toje pačioje šeimoje gyvenančių vyriausiosios kartos asmenų, gimusių skirtinguose kaimuose, kietųjų priebalsių inventorių dažnai nesutampa, pvz.: 696Drž3-1V sudaro 4, o 696Drž3-1M – 7; 704Kb3V – 13, o 704Kb3M – 6 priebalsiai.

Apibendrinant reikėtų pažymėti, kad kietųjų priebalsių inventorių kiekvieno patarmės vartotojo kuriamas individualiai. Jo turtingumas ir realizacija priklauso ir nuo lingvistinių, ir nuo ekstralingvistinių veiksnių.

3 LENTELĖ. Kietųjų priebalsių inventoriūs

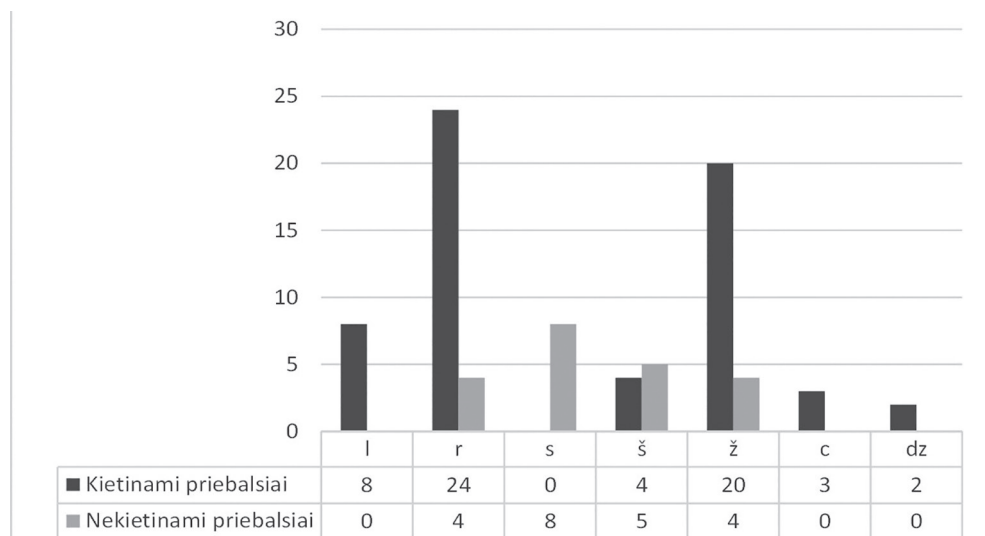
Informanto kodas	Kietieji priebalsiai, jų skaičius	Informanto kodas	Kietieji priebalsiai, jų skaičius
VYRIAUSIOJI KARTA			
697Mrc3M	[l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [s], [ʃs], [ʒs], [dz], [dʒ], [tʃ], [d] 12 priebalsių	696Drž3-1M	[l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [s], [ʃs], [ʒs], [dz], [dʒ], [v] 7 priebalsiai
697Mrc3-1M	[l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [s], [ʃs], [ʒs], [dz] 7 priebalsiai	696Drž3-2M	[l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [s], [ʃs], [ʒs], [dz], [p], [v], [m] 12 priebalsių
697Mrc3-2M	[l], [r], [s], [ʃ], [dz], [dʒ], [ʃs] 6 priebalsiai	696Drž3-3M	[l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [s], [ʃs], [ʒs], [dz], [v], [m] 11 priebalsių
697Mrc3-3M	[l], [r], [ʃ], [z], [ʒ], [s], [dz] 6 priebalsiai	696Drž3V	[l], [r], [z], [ʃs], [ʃs] 5 priebalsiai
696Drž3-1V	[l], [r], [ʃ], [z]	704Kb3V	[l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [s], [dz], [v] 9 priebalsiai
704Kb3M	[l], [r], [ʃ], [z], [ʒ], [ʃs], [dz] 6 priebalsiai	704Kb3-1M	[l], [r], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [ʃs], [p], [b], [m], [v] 11 priebalsių
704Kb3V-1V	[l], [r], [ʃ], [ʃs], [z], [ʒ], [ʃs], [dz], [v] 9 priebalsiai		
VIDURINĖ KARTA			
697Mrc2M	[l], [r], [ʃ], [z], [ʒ], [ʃs], [dz] 6 priebalsiai	697Mrc2-2M	[l] 1 priebalsis
697Mrc2-1M	[l], [r], [ʃ], [z] 4 priebalsiai	704Kb2V	[l], [r], [ʃ], [z], [ʒ], [ʃs], [dz] 6 priebalsiai
704Kb2-1V	[l], [r], [ʃ], [z] 4 priebalsiai		
JAUNESNIOJI KARTA			
697Mrc1M	[l], [z] 2 priebalsiai	704Kb1-2M	[l], [z], [ʃs] 3 priebalsiai
697Mrc1-1M	–	704Kb1V	[l], [r], [ʃ], [z], [ʒ], [ʃs], [dz] 6 priebalsiai
697Mrc1-2M	–	704Kb1-1V	[l], [r], [ʃ], [z], [ʒ], [ʃs], [dz] 6 priebalsiai
696Drž1M	–	704Kb1-2V	–
697Mrc1V	–	704Kb1M	–

4. VYRIAUSIOSIOS KARTOS PRIEBALSIŲ KIETINIMO POLINKIAI

Marcinkonių apylinkėse vyriausioji karta dažniausiai kietuosius priebalsius [l], [r], [s], [š], [z] taria prieš [ɛ] tipo vokalizmą. Kaip ir po visų kietinamų priebalsių priešakinės eilės balsiai suužpakalėja, pvz.: [ba'la'ɫɐ] ~ balelė (696Drž3M), [gɐ'ɫɐ:k] ~ gulėk, [ɫ'a'ɪdɔ] ~ leidžia, [ɫ'en'da] ~ lenda, [ra'tɔ] ~ retu (696Drž3M), [sa'nɐ] ~ sena (704Kb3-3M); [ʃa'ra] ~ šeria (696Drž3-1M), [ʒa'm'i] ~ žemė (704Kb3V). Daiktavardžio vienaskaitos galininke ir įnagininke moteriškosios giminės *ė* kamieno balsiai verčiami į suužpakalėjusį [i], [i], pvz.: [spɐŋ'ɫɐli] ~ spanguolė (697Mrc3M), [pɐ'p'æ'li] ~ pupelė (697Mrc3M), [pɐʃa'li] ~ pušelė (704Kb3V).

Kietuosius priebalsius [r], [š], [z] prieš [ɪ] tipo vokalizmą vyriausioji karta dažniau vartoja Darželių (696) ir Kabėlių (704) punktuose, pvz.: [k'ɐʃɪn'ɪɐ] ~ kiaušinių (696Drž3-3M), [ku'ɪnɔ] ~ kūrena (Kb3V), [ʃɪtas] ~ šitas (Drž3M), [ɫ'ɪɐm'ɪɐt] ~ šiomet (697Mrc3M), [ʒɪ'ner] ~ žinai (696Drž3-1M), [gra'ʒɪ] ~ graži (696Drž3V). Šių priebalsių minkštumo ir kietumo koreliacija gali išnykti netgi relevantinėje pozicijoje, t. y. prieš užpakalinės eilės balsius, pvz.: [srɐ'ba] ~ sriuba (696Drž3V), [ɫ'zɐ:rɐʃɐ] ~ žiūriu (697Mrc3M), [ɫ'k'ɪ:zɐ] ~ kryžių (697Mrc3M).

Priebalsių kietinimo polinkius galima iliustruoti diagrama, kurioje pateikti iš pusvalandžio trukmės garso įrašo išrinkti informantės 697Mrc3-2M (ne)kietinami priebalsiai ir nurodomas jų skaičius (žr. 2 pav.).

2 PAV. Informantės 697Mrc3-2M priebalsių kietinimo polinkiai

Kaip matyti 2 paveiksle, informantės 697Mrc3-2M kalboje sistemingai kietinami [l], [t̪], [d̪] priebalsiai, o [r], [z] patiria svyravimus. Labiausiai svyruoja [s] / [ʃ] tarimas, o [sʰ] visuomet minkštas.

Kaip rodo tyrimų rezultatai, tik dzūkuojantys trijų kartų informantai sistemingai vartoja kietąsias [t̪], [d̪] afrikatas, pvz.: [kʷi'e²tsu:] ~ kviečių, [so'dzʊs] ~ sodžius, [dzo¹v¹itu:] ~ džiovytų (697Mrc3-2M), ¹tsa ~ čia 704Kb1V. Prieš [i] tipo vokalizmą šių afrikatų tarimas įvairuoja – jos gali būti tariamos ir kietai, ir minkštai, plg.: [nakt̪m¹i] ~ naktimi (697Mrc3M), [²sm¹er̪t̪] ~ mirčiai (696Drž3-3M), bet [¹dz̪d¹el¹is] ir [¹dz̪d¹el¹is] ~ didelis (704Kb3V)¹⁵.

Kitokia situacija su [t̪], [d̪] priebalsių kietinimu, kuris traukiasi iš tarminės vartosenos. Tik vyriausiosios kartos pavieniai informantai šiuos priebalsius tarija kietai, pvz.: [ɪz¹d̪u:v¹i] ~ išdžiūvę (697Mrc3M), [¹paʊ¹iz̪d̪ʊ] ~ pavyzdžiui (696Drž3-3M), [tra¹t̪a'd¹ien¹is] ~ trečiadienis (697Mrc3-4M), [ʊo¹k¹ie²t̪er̪] ~ vokiečiai (696Drž3V), [ʃʊo¹k¹st̪imas] ~ švokštimas (696Drž3V), [sʊker¹st̪aʊo¹] ~ sukarščiauo (696Drž3-2M), [¹t̪ʊst̪as] ~ tuščias, [²t̪ʊsas] ~ laikas (697Mrc3M). Taigi kietieji priebalsiai [t̪], [d̪] vidurinės ir jaunesniosios kartos kalboje tapo minkštaisiais.

Galima teigti, kad priebalsių [bʰ], [pʰ], [mʰ], [vʰ] kietinimas taip pat nyksta, nors jis laikomas naujesniu ir dar nepasibaigusiu reiškiniu (LKTCh 38; Markevičienė 1970: 62; Garšva 2005: 263; Zinkevičius 2006: 143–144). Šių kietai tariamų priebalsių prieš [ʔ:] pavyzdžių užrašyta tik pačių vyriausiųjų informantų kalboje, pvz.: [ra¹m¹i:bʔs] ~ ramybės (697Mrc3M), [nʊ¹bʔgɔ:] ~ nubėgo (704Kb3V), [¹k¹æpʔ] ~ kepė, [mʔ¹l¹i:n¹u:] ~ mėlynių (bet [¹m¹e:l¹ina] ~ mėlyna) (697Mrc3M), [mʔ²sɔ:s] ~ mėsos (704Kb3V), [pastɔ¹ʊʔjo:] ~ pastovėjo (696Drž3-2M), [¹n¹ɛdavʔ] ~ nedavė (696Drž3-3). Tarminėje vartosenoje, ypač vidurinės ir jaunesniosios kartos kalboje, kietųjų priebalsių [b], [p], [m], [v] tarimas prieš [ʔ:] balsį yra neprestižinis ir laikomas provincialumo požymiu¹⁶.

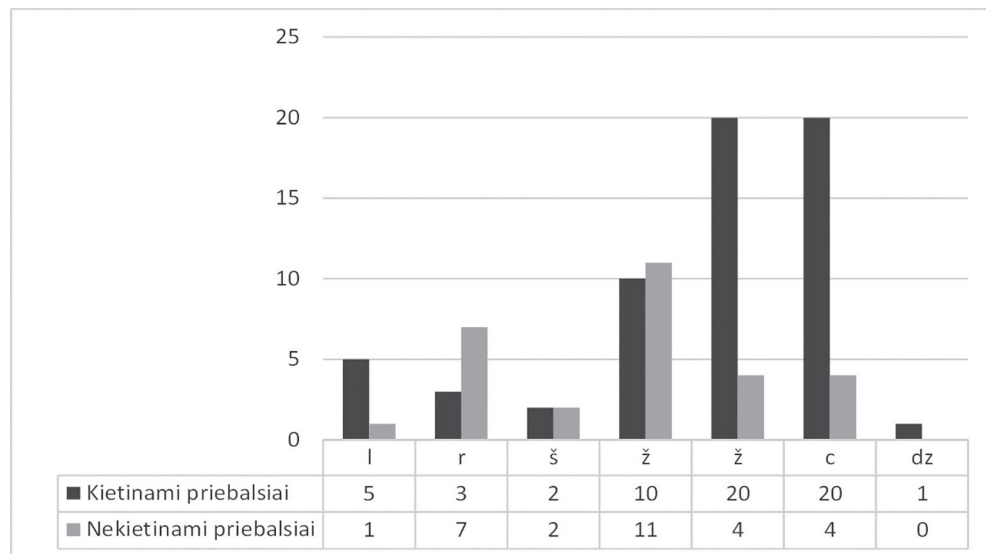
5. VIDURINĖS IR JAUNESNIOSIOS KARTOS PRIEBALSIŲ KIETINIMO POLINKIAI

Dar dinamiškesni priebalsių kietinimo pokyčiai fiksuojami vidurinės ir jaunesniosios kartos kalboje. Didžiausius svyravimus patiria kietieji [l], [r], [s̪],

¹⁵ Apie dzūkavimo situaciją pietų aukštaičių plote žr. Valentukevičienė 2021: 58–76.

¹⁶ Šių priebalsių tarimas vertinamas kaip senovinė kalbos liekana ir pokalbio dalyviams sukelia juoką, todėl vidurinės ir jaunesniosios kartos asmenys šiuos priebalsius gali tarti norėdami ką nors išjuokti.

[z] priebalsiai, kurie tariami pavieniuose žodžiuose, pvz.: [gɑ¹l̥ɤ:s¹] ~ galėsi (Mrc2M-1M), [p¹i:l̥ɤ] ~ pylė (Mrc2-2M), [r̥ɐr̥k̥æ] ~ reikia, [l̥ʒu:ro] ~ žiūri (Mrc1V) ir pan. (žr. 3 pav.).

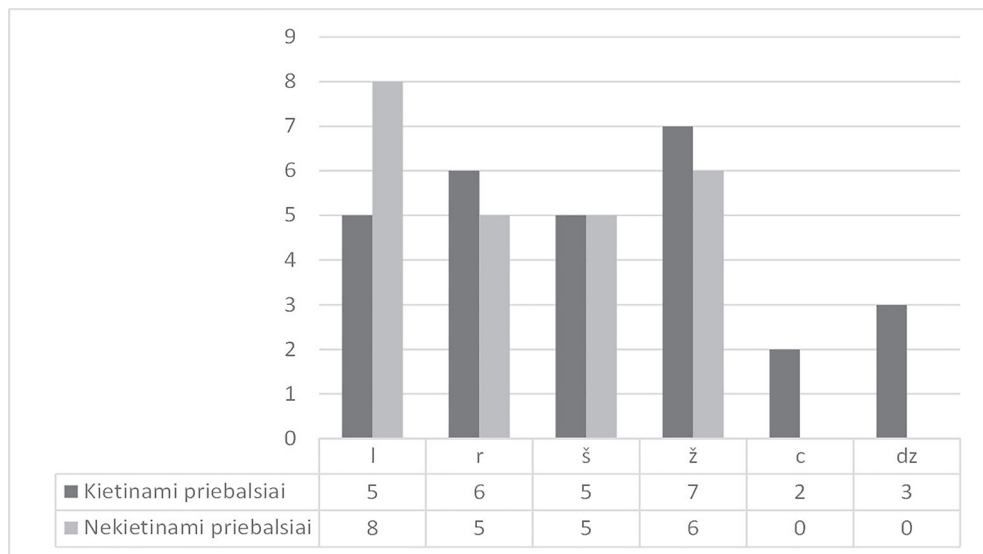
3 PAV. Informantės 697Mrc2-1M priebalsių kietinimo polinkiai

Kaip matyti iš 3 paveikslas, stipri kietųjų [r], [s], [z] ir minkštųjų [r¹], [l¹], [ʒ¹] priebalsių konkurencija rodo, kad patarmėje įsitvirtina variantai su minkštaisiais priebalsiais, pvz.: [vɑr̥ɤ¹na] ~ Varėna (704Kb2V), [r̥æ¹tas] ~ retas (696Drž3M-1), [l̥ɛr̥m̥ɔk̥l̥n̥o¹] ~ šermukšnio (697Mrc2-1M), [l̥ɛ¹ma] ~ šeima (704Kb2V) ir pan. Kitaip tariant, kai kurie kietieji priebalsiai išstumiami iš tarminės vartosenos.

Priebalsių kietinimo silpnėjimą patvirtina jaunesniosios kartos kalbinis elgesys. Iš 10 tyrime dalyvavusių jaunuolių tik 4 būdingas šis reiškinys, 6 nemokėjo ištarti kietųjų priebalsių ir po jų einančių suužpakalėjusių priešakinės eilės [ɤ], [i], [i] balsių, todėl akivaizdu, kad priebalsių kietinimas yra neprestižinė patarmės fonetinė ypatybė, kurios jaunimas viešai vengia.

Pavyzdžiui, informanto 704Kb1-1V kietųjų priebalsių inventorių yra gausnis nei kitų jo kartos tyrimo dalyvių, bet priebalsius jis kietina tik bendraudamas artimoje aplinkoje (žr. 4 pav.).

Kaip matyti 4 paveiksle, informanto 704Kb1-1V kalboje konkuruoja [l], [r], [s], [z] ir jų minkštieji koreliatai. Priebalsiai [t̥], [d̥] konkurencijos nepatiria.

4 PAV. Informanto 704Kb1-1V priebalsių kietinimo polinkiai

Įvertinus priebalsių kietinimo ir informantų kartų priklausomybę, nustatyta aiški neigiama koreliacija: kuo jaunesnis pateikėjas, tuo priebalsiai kietinami rečiau arba visiškai nevartojami. Pavyzdžiui, informantė 697Mrc1M pusvalandžio trukmės garso įrašė 18 kartų pavartojo veiksmazodžio formą *važiuoti* ir tik 6 kartus juos tarė su kietaisiais priebalsiais: [atva¹ʒuoʒem] ~ atvažiuojam(e), [atva¹ʒuot] ~ atvažiuotų, [atva¹ʒuos] ~ atvažiuos, [išva¹ʒuoʒem] ~ išvažiuojam, [išva¹ʒaʋ¹i] ~ išvažiavę, [va¹ʒuoʒem] ~ važiuojam(e).

Priebalsių kietinimą pavienėse formose derėtų vadinti ne stabiliuoju tarminiu požymiu, kuris būdingas tradicinei tarmei, bet diferenciniu *tarmiškuoju žymeniu*, padedančiu identifikuoti asmens patarmę¹⁷. Danguolė Mikulėnienė (2019: 51–62) teigia, kad, apibūdinant naujuosius tarmiškuosius teritorinius darinius, diferencinę reikšmę įgis jau ne pavieniai žymenys, o visas jų kompleksas.

Apibendrinant galima teigti, kad jaunesniosios ir vidurinės kartos informantų kietųjų priebalsių inventorių ir priebalsių kietinimo polinkiai rodo, kad, kintant pietų aukštaičių patarmei ir formuojantis naujesiems tarminiams dariniams, priebalsių kietinimas praranda stabilumą, o kai kurie priebalsiai traukiasi iš vartosenos.

¹⁷ Apie *tarmiškojo žymens* terminą daugiau žr. Mikulėnienė 2019: 51–62.

IŠVADOS

Įvertinus trijų kartų priebalsių kietinimo polinkius, galima daryti šias išvadas. Priebalsių kietinimas XX a. antrojoje pusėje Marcinkonių apylinkėse buvo itin gyvybingas vyriausiosios kartos kalboje.

XXI a. pradžios tarminės medžiagos analizė rodo jau pakitusią šio reiškinio situaciją. Priebalsiai [r], [s], [z] ir [ʈ], [ɖ], [ʈʂ], [ɖʂ], anksčiau neturėję minkštųjų koreliatų, dabar patiria didžiausią kaitą visų trijų kartų kalboje. Kietuosius priebalsius [r], [s], [z] tarminėje kalboje dažnai keičia minkštieji variantai. Nykstant dzūkavimui, vis rečiau vartojamos ir kietosios [ʈ], [ɖ] afrikatos. Jų gyvybingumas koreliuoja su dzūkavimu, kaip reiškinio, išlaikymu. Tik vyriausiajai kartai būdingi [s], [ʈ], [ɖ], [p], [b], [m], [v] traukiasi iš vartosenos.

Nevienodas informantų kietųjų priebalsių inventorių ir priebalsių kietinimo polinkiai rodo, kad kintant pietų aukštaičių patarimei ir formuojantis naujesiems tarminiams dariniams, priebalsių kietinimas nuosekliai silpnėja. Pavienių priebalsių kietinimo atvejai tarminėje kalboje vertintini ne kaip tarminiai požymiai, bet kaip *tarmiškieji žymenys*.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Aliūkaitė Daiva 2013: Horinzontalusis ir vertikalusis kalbos kontinuumo skaidumas: XXI amžiaus kalbėjimo variantai paprastojo kalbos vertintojo požiūriu. – *Taikomoji kalbotyra* 2, 1–27. DOI: 10.15388/TK.2013.17261.
- Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2014: Geolingvistika: ideologija, teorija ir metodai. Pagrindinės sąvokos. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistikos ir sociolingvistikos tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 29–47.
- Ambrasevičius Rytis, Leskauskaitė Asta 2014: *Priebalsių akustinės ypatybės: palatalizacija ir balsingumas*, Kaunas: Technologija.
- Bacevičiūtė Rima 2010: Fonetikos ypatybių pateikimas lietuvių tarminiuose žodynuose. – *Baltu Filologija* 19(1/2), 5–14.
- Bailey Guy, Wikle Tom, Tillery Jan, Sand Lori 1991: The apparent time construct. – *Language Variation and Change* 3, 241–264.
- Bakšienė Rima 2018: Lietuvių tarmių transkripcija *ipa* simboliais: pietų aukštaičių ypatybių analizė. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 22(1/2), 10–20. Prieiga internete: https://vards.liepu.lv/files/VARDS%20UN%20TA%20PETISANAS%20ASPEKTI_2018.pdf.

Bakšienė Rima 2022: Dar kartą dėl aukštaičių patarmių transkripcijos tarptautinės fonetinės abėcėlės rašmenimis (keletas tikslintinų atvejų). – *Acta Linguistica Lithuanica* 86, 165–183.

Buch Tamara 1966: Mundartliche Entpalatalisierungerscheinungen im Litauischen. – *Acta Baltico-Slavica* III, *Baltica in honorem Johannis Otrębski*, Białystok, 33–36.

Chambers Jack K. 2002: Dynamics of dialect convergence. – *Journal of Sociolinguistics* 6, 117–130.

GCTA R – *Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyvo rankraštynas*, 1964–1965.

Girdenis Aleksas, Zinkevičius Zigmąs 1966: Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – *Kalbotyra* 14, 139–147.

Grumadienė Laima 1988: Sociolingvistinis vilniečių lietuvių kalbos tyrimas: konsonantizmas ir akcentuacija. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, 132–148.

Holmes Janet 2001: *An Introduction to Sociolinguistics*, 2nd edition, London: Longman, 342–361.

Inoue Fumio 2008: Chapter Twenty-Four. Population ageing and language change. – *The Demographic Challenge: A Handbook about Japan*, ed. F. Coulmas, H. Conrad, A. Schad-Seifert, G. Vogt, Leiden, Boston: Brill, 473–490.

Inoue Fumio 2010: Real and apparent time clues to the speed of dialect diffusion. – *Dialectologia* 5, 45–64.

Kalėdienė Laima 2011: Geolingvistikos radimosi sąlygos Lietuvoje. – *Tarptautinės mokslinės konferencijos „Sociolingvistinė dialektologija: baltų tarmių tyrimai“ pranešimų tezės*, 2011 m. spalio 21–22 d., Kaunas: Vilniaus Universitetas Kauno fakultetas. Prieiga internete: <http://www.tarmes.lt/images/Veikla/Laima%20KALEDIENE.pdf>.

Kalėdienė Laima 2013: Požiūris į tarmes ir nuostatos dėl jų vartojimo trijose Dzūkijos etnografinio regiono dalyse. – *Miestai ir kalbos II: Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 125–151.

Kalėdienė Laima 2015: Vilniaus miesto kalba: stebimojo laiko hipotezė. – *Tarmės – Europos tautų kultūros paveldas = Dialects – Cultural Heritage of European Nations*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 211–244.

Labov William 1972: *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Leskauskaitė Asta 2004: *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Leskauskaitė Asta 2006: *Kučių krašto šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Leskauskaitė Asta 2009: *Marcinkonių šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Leskauskaitė Asta 2016: *Seirijų šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Leskauskaitė Asta 2018: Šiaurinių pietų aukštaičių lingvistinis kraštovaizdis XX a. 6–7 dešimtmetyje. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5, sud. R. Bakšienė, N. Morozova, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 26–43.

Leskauskaitė Asta 2018a: *Leipalingio apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Leskauskaitė Asta 2020: *Švendubrės apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Leskauskaitė Asta 2021: *Lenkijos lietuvių šnektų tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas*, t. 2: *Fonetika*, atsak. red. K. Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1982.

LKT – *Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*, red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas, Vilnius: Mintis, 1970.

LKTCh – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

Markevičienė Žaneta 1999: *Aukštaičių tarmių tekstai* 1, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Markevičienė Žaneta 2010: Aššninkų ir Kabelių šnektų fonetikos ypatumai: dabartinė padėtis. – *Žmogus ir žodis* 1, 48–51.

Mikulėnienė Danguolė 2016: Būdingieji fonetiniai požymiai. – *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos*, kolektyvinė monografija, sud. D. Mikulėnienė, A. Leskauskaitė, V. Ragaišienė, L. Geržotaitė, N. Birgelienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Mikulėnienė Danguolė 2018: Dėl antrinių dialektų formavimosi ir raidos. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5, sud. R. Bašienė, N. Morozova, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 11–25.

Mikulėnienė Danguolė, Čepaitienė Agnė, Bakšienė Rima, Geržotaitė Laura, Kardelytė-Grinevičienė Daiva, Leskauskaitė Asta, Meiliūnaitė Violeta, Vyniautaitė Simona 2019: *Dialektometrinis lietuvių tradicinių tarmių*

klasifikacijos pjūvis: žvalgomasis tyrimas: kolektyvinė studija, red. D. Mikulėnienė, A. Čepaitienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Mikulėnienė Danguolė 2019: Tarmiškumo bruožų nomenklatūra: nuo tarminių požymių prie tarmiškumo žymenų. – *Respectus philologicus* 35(40), 51–62.

Mikulėnienė Danguolė 2020: Tarmiškumas kaip išmatuojamas dydis. *Lietuvių kalba* 15, 1–11. DOI: 10.15388/LK.2020.22434.

Mikulėnienė Danguolė, Čepaitienė Agnė 2021: *Tarmyno* punkto samprata. – *Baltistica* 56(1), 81–106.

Milroy James 2001: Language Ideologies and the Consequences of Standardization. – *Journal of Sociolinguistics* 4, 530–555.

Milroy Lesley, Gordon Matthew 2003: *Sociolinguistics. Method and Interpretation*, Oxford: Blackwell Publishing.

Monka Malene 2015: Mobilitet og sprogforandring. – *Nydanske Sprogstudier NyS* 49, 98–122.

Ramonienė Meilutė 2006: Nuostatos dėl bendrinės kalbos ir tarmės: Joniškėlio atvejis. – *Kalbos kultūra* 79, 137–148.

Rutkovska Kristina 2016: Dabartinė Lietuvos lenkų tarmių būklė. – *Lietuvos lenkų tarmės*, red. K. Rutkovska, e. leidinys, Vilnius: Vilniaus universitetas, Polonistikos centras. Prieiga internete: [http:// www.lenkutarmes.flf.vu.lt/](http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/).

Salys Antanas 1992: *Raštai 4: Lietuvių kalbos tarmės*, Roma. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Tuomienė Nijolė 2010: Pietų aukštaičių šnektos Baltarusijoje: kalbų sąveikos padariniai. – *Respectus philologicus* 18(23), 223–234.

Urbanavičiūtė Žaneta 1970: Priebalsiai *l, r, s (z?)* prieš negalūninius *ė, en* lietuvių kalbos tarmėse. – *Kalbotyra* 21, 75–86.

Urbanavičiūtė Žaneta 1970a: Kietieji ir minkštieji priebalsiai lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse. – *Baltistica* 6(1), 61–65.

Urbanavičiūtė Žaneta 1971: Priebalsių kietinimas lietuvių kalbos tarmėse. – *Kalbotyra* 23(1), 55–70.

Urbanavičiūtė Žaneta 1974: Priebalsiai *l, r, s, z* prieš žodžio galo *e* aukštaičių tarmėse. – *Kalbotyra* 25(1), 73–80.

Urbanavičiūtė Žaneta 1978: Priebalsių *t, d, n* ir *p, b, m, v* kietinimas lietuvių kalbos tarmėse. – *Kalbotyra* 29(1), 69–77.

Valentukevičienė Danutė 2019: Kabelių apylinkių sangražiniai veiksmazodžiai. – *Lietuvių kalba* 13, 1–17. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22485>.

Valentukevičienė Danutė 2021: Dzūkavimo pokyčiai Varėnos geolekto plose. – *Lietuvių dialektologijos profiliai: XXI amžiaus pradžios regioniniai variantai, jų santykiai ir perspektyvos*, sud. V. Meiliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 58–76. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2022/01/Lietuviu-dialektologijos-profiliai-1.pdf>.

Zinkevičius Zigmas 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius Zigmas 2006: *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

The Dynamics of Depalatalization in Marcinkonys Environs

SUMMARY

The analysis of dialectal data from the early 21st century shows the already changed situation of this phenomenon. Consonants [r], [s], [z] and [ʈ], [ɟ], [ʈʂ], [ɟʂ], which did not have their palatalized correlates before, already undergo the most prominent changes in the language of all three generations. In dialectal language, the non-palatalized consonants [r], [s], [z] are often replaced with their palatalized variants. As the so called *dzūkavimas* is declining, the non-palatalized affricates [ʈʂ] and [ɟʂ] are less commonly used. Their viability correlates with the maintenance of the *dzūkavimas* as a phenomenon. The consonants [s], [ʈʂ], [ɟʂ], [p], [b], [m], [v], which are only typical of the old generation, are gradually going out of usage.

The diverging inventory of non-palatalized consonants used by the informants and the tendencies of depalatalization show that as the subdialect of Southern Aukštaitian is changing and new dialectal formations are on the rise, depalatalization is gradually weakening. Cases of depalatalization of isolated consonants in dialectal speaking are viewed as *dialectal markers* rather than dialectal features.

Įteikta 2022 m. rugsėjo 2 d.

DANUTĖ VALENTUKEVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

danute.valentukeviciene@lki.lt